
Inleiding bij het themanummer *In 't beeldenrijk*

R.P. de Graaf, A.C. van Hell, J. Hoek, J. Lith

CONSUMEER EN POTVERTEER

(Zang van The Selfkicker)

Consumeer en potverteer,
de hemel is geen mode meer

Wijd verspreid
zijn haat en nijd!

In elke kroeg en meijerij
zingt een bleke Lorelei

Consumeer en potverteer
De hemel is geen mode meer

O, haat en nijd
zijn wijdverspreid

In t beeldenrijk
In t beeldenrijk

H.H. ter Balkt, *HEE HOOR MIJ HO SIMULTAAN OP DE BRANDTORENS*,
Verzamelde Gedichten (Amsterdam 2014) 578.

Inleiding

Enkele jaren geleden bezocht ik [RvH] een Nederlandse conferentie rondom het bredere thema media, religie en maatschappij. Ik raakte aan de praat met een andere deelnemer en toen hij hoorde van het onderwerp van mijn proefschrift 'Film & Theologie', reageerde mijn gesprekspartner enthousiast. Hij verhaalde hoe hij eind jaren zeventig door zijn dominee tijdens catechisatie regel-

matig meegenomen werd naar de films van Bergman, Fellini en Antonioni. Geen gemakkelijke kost, maar het had hem zijn leven lang geholpen om de 'grote vragen des levens' te doordenken. Voor hem was het evident dat dit zonder film op een minder diepgaande manier gelukt was. Wat ik opvallend vond, was dat het hier ging om iemand uit de meer traditionele flanken van de kerk, waar de bioscoop over het algemeen in die tijd nog als bedreigend werd gezien, én dat er gekozen werd voor films die toen door velen als schokkend werden ervaren.

'De huidige cultuur is een beeldcultuur'. Deze woorden zijn inmiddels zo vaak herhaald dat het een platitude is geworden. In menige kerk wordt op gezette tijden een filmpje vertoond bij de mededelingen of worden er zelfs hele filmavonden georganiseerd. 'Het woord is hoger dan het beeld, maar het beeld is dichterbij', volgens Frits van der Meer en dat is een rijke gedachte.¹ Misschien zelfs wel een verleidelijke gedachte, zoals blijkt uit het gedicht waaraan dit nummer zijn motto ontleent. Het is van de cult-auteur H.H. ter Balkt (1938 - 2015), die onder andere de Constantijn Huygensprijs en de P.C. Hooftprijs won. In zijn boodschap over hedonistisch leven in het postchristelijke beeldenrijk, vervuld van haat en nijd, zullen degenen voor wie films en televisie al snel het beeld van het gouden kalf oproepen, zich herkennen. Anderzijds staat de Bijbel vol beelden en vinden beeldende preken gretig aftrek. We leven onmiskenbaar in een beeldcultuur en veel gelovigen geven aan dat ze ook erg geholpen zijn bij het gebruik van beeld (zoals het voorbeeld aan het begin aantoont). In dit kader is het een belangrijke vraag of de traditionele afwijzing van het beeld (het visuele, picturale) ten gunste van het woord (het auditieve, verbale) in de gereformeerde theologie en eredienst nog te handhaven is of moet worden herzien, immers deze spanning tussen woord en beeld kan op een schijn-tegenstelling berusten. Wat betekent in dit verband precies de uitspraak van Paulus dat het geloof uit het gehoor is (Rom. 10:17)?

In het voorliggende themanummer willen we het verschijnsel 'beelden' vanuit verschillende hoeken benaderen. Hoewel er ook in de achterban van *Theologia Reformata* ongetwijfeld meer naar film gekeken wordt, blijft de specifiek theologische reflectie hierop achter. Losse anekdotes zoals hierboven geschetst zijn overal voor handen, maar in theologisch Nederland wordt tot nu toe weinig systematisch op het belang van cinema gereflecteerd. Voor velen geldt film als

1 Aangehaald in Marleen Hengelaar-Rookmaker (red.), *Jezus voor ogen. Beelden en woorden in de veertigdagen* (Amsterdam 2012) 51.

‘vermaak’, waarmee het veelal meteen in het beklagdenbankje terecht komt, want is vermaak niet verdacht - ‘ledigheid is des duivels oorkussen’?

Los van de vraag of film altijd vermaak is (wie tegenwoordig de films van bovengenoemde Antonioni, Fellini en Bergman bekijkt zou gemakkelijk op een andere visie kunnen uitkomen), is het ook de vraag of vermaak per definitie verkeerd is. In zijn boek *Cinema and Sentiment*² beschrijft de Engelse methodistische theoloog Clive Marsh hoe film met enige creativiteit als religieuze praktijk gezien kan worden. Hij vergelijkt de praxis van film kijken met de praxis van *worship* en wijst erop hoe beiden een bepaalde entertainmentwaarde hebben. Hier gaan bij gereformeerd-georiënteerde theologen allerlei alarmbellen rinkelen. Welke waarde kan *worship* hebben wanneer het als entertainment geldt? Daarmee wordt echter over het hoofd gezien dat entertainment in zichzelf de capaciteit heeft om een toeschouwer (of participant, bijvoorbeeld in een pretpark) op emotioneel vlak helemaal mee te nemen: de kijker ‘verdwijnt’ even in een heel andere wereld - om vervolgens de ‘echte’ wereld weer met nieuwe ogen te kunnen bekijken.

Dit geldt evenzeer voor (bevindelijk) gereformeerde kerken als voor meer evangelisch georiënteerde gemeentes. Zo wijst Arjan Uitbeijerse erop dat ook reformatorische christenen zijn beïnvloed door charismatische stromingen.³ Ook in de gereformeerde zangcultuur is de affectieve laag nadrukkelijk aanwezig. Verscholen onder zowel de geloofstaal als de melodie van bekende en dierbare psalmen zit een belevingsdimensie: door te zingen participeert de gemeente in de eredienst. Martin J.M. Hoondert schreef in het themanummer over muziek van *Theologia Reformata*: ‘Een tekst wordt op muzikale wijze voltrokken... De klank van het zingen doet iets met de aanwezigen.’⁴

Marsh benadrukt eveneens dat emoties belangrijk zijn. Hiermee wordt namelijk de affectieve capaciteit van de mens aangesproken: hij wordt ‘bewogen’ en niet slechts cognitief uitgedaagd.⁵ Marsh haalt hier de cognitief psychologen Nico Frijda en Ed Tan aan, die pleiten voor de waarde van sentiment (en dus ook van sentimentele films). Hiermee wordt namelijk de emotionele laag van het brein aangesproken, waardoor een affectieve reactie mogelijk is.

-
- 2 Clive Marsh, *Cinema and Sentiment: Film's Challenge to Theology* (Milton Keynes [England]; Waynesboro, Ga, 2004).
 - 3 Arjen J.A. Uitbeijerse, ‘Muziek – zingen op zondag’, in: Vergunst (red.), *In de kerk, bij God. Aspecten van de reformatorische eredienst*, (Heerenveen 2014), 100-107.
 - 4 M.J.M. Hoondert, ‘Een performatieve benadering van muziek in de eredienst’, *Theologia Reformata*, 58, nr.4 (2015) 339-347, 341.
 - 5 Uiteraard zijn de beste films juist de films waarbij men zowel affectief als cognitief wordt uitgedaagd.

In een maatschappij waarin autonomie centraal staat en de mens voornamelijk onafhankelijk wil opereren, zo betogen Frijda en Tan, wordt sentiment over het algemeen negatief gewaardeerd. Het ondermijnt het gevoel van onafhankelijkheid en autonomie dat zo belangrijk wordt geacht. Hiermee ontstaat echter ook een gebrek aan gehechtheid en een al te rationeel benaderen van complexe, morele issues. Films, met hun appél op emotie, brengen hier een tegenwicht en een mogelijkheid om je juist te verliezen in een verhaal. Dit geeft ruimte om morele issues zowel rationeel als emotioneel te overdenken en biedt een tegenwicht aan de maatschappij die ervan uitgaat dat je morele dilemma's in je eentje kunt overzien.⁶ Theologie is bij uitstek een discipline die de hele mens aangaat, redeneert Marsh, en men doet er daarom goed aan om te bedenken dat 'theologie betrekking moet hebben op de hele mens, en niet alleen het hoofd'.⁷

Een bruikbare functie van film in de kerk vraagt om meer dan alleen het gebruik van film in een liturgie (of juist het verbod op films in een liturgie). Film is niet alleen een *tool* of een truc om de christelijke eredienst wat op te vrolijken, maar heeft juist waarde in zichzelf doordat het zowel het hoofd als het hart aanspreekt. Van belang is wat een beeld precies is: staat het beeld op zichzelf of is een beeld in wezen een afbeelding van iets (zo ja, van wat)?

Eeuwenlang werd de behoefte gekend om achter de werkelijkheid een 'werkelijke werkelijkheid' te plaatsen, die de eerste uitbeelding of verbeelding als schijn ontmaskerde. De beeldcultuur bestond eigenlijk uit een beeld dat zich openbaarde in zijn uiterlijke verschijningsvorm, maar indirect verwees naar iets onzichtbaars. Wat men zag was schijn, want het ging om wat er achter zat, dat was het 'echte'.

In de vorige eeuw brak het postmodernisme door: een periode van cultuurrelativisme waarin werd afgerekend met grote verhalen en waarheden uit het verleden. Ook werd afgerekend met de geschiedenis en de idee dat de geschiedenis een begin en doel heeft. De filosoof Francis Fukuyama verklaarde dat er een einde aan de geschiedenis is gekomen.⁸ De geschiedenis was niet meer dan een optelsom van menselijke emoties, opvattingen en handelingen, een vergaarbak waaruit je onbeperkt je eigen menu kon samenstellen. Zowel de betekenis van beelden als van woorden veranderde. Kenmerkend voor postmoder-

6 Voor een pleidooi voor de waarde van escapisme, zie ook J.R.R. Tolkien, "On Fairy-Stories", in *The Monsters and the Critics and Other Essays*, bewerkt door Christopher Tolkien (Londen: George Allen and Unwin, 1983), 109–61.

7 Marsh, *Cinema and Sentiment*, 115.

8 Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (Londen 1992).

nisme is de intertekstualiteit: het oneindig doorverwijzen naar andere teksten en het metakarakter: het benadrukken van het kunstmatige van een tekst, van een film, van muziek. Het draait om het 'gemaakte' ervan en verwijst niet meer naar iets wat daarbuiten lag.

Dit heeft de beeldcultuur diepgaand beïnvloed, want er ontstond een stijl-vorm van inwisselbare beelden, opgebouwd uit een mix van stijlen en stromingen, opvattingen en citaten, uit de hele kunstgeschiedenis. Het postmodernisme plaatst de mens in een zinderend moment van 'eeuwige' vernieuwing: er is geen echt en onecht meer, fictie en werkelijkheid lopen naadloos in elkaar over; echte dingen worden tot fictie verklaard en andersom. In plaats van het bezielde te willen verbeelden is verbeelding nu een maatschappelijk appel geworden, bijvoorbeeld doordat het bestaande wordt gekopieerd en uitvergroet (porseleinen biggen, opblaaspoedels, haai op sterk water, schedel met diamanten) 'levert het commentaar op de consumptiemaatschappij.' Althans in de visie van Jeff Koons en Damian Hirsh. Daarnaast is beeldcultuur verworpen tot Efteling-kunst, een spektakel met een duidelijke vermaakfunctie. Dit wordt wel aangeduid met het begrip hyperrealiteit en werd door denkers als Umberto Eco en Baudrillard uitgewerkt.⁹ Hyperrealiteit betekent dat er geen wezenlijk verschil meer bestaat tussen fictie en werkelijkheid en weet men niet meer wat nog echt en onecht is.¹⁰ Net als hedendaags nepnieuws en nepkunst.

Het is niet zo dat alles uit het postmodernisme verderfelijker is, integendeel er zijn ook orthodoxe theologen als Kevin Vanhoozer, Ron Michener, James K.A. Smith die het postmodernisme positief duiden. Zie met name Smiths, *Who's afraid of postmodernism?* Het relativiserend vermogen van schrijvers bijvoorbeeld, is weer winst. Populair vermaak zijn tv-series over koken, wonen en verbouwen, ofwel leven bij de kick van het moment. Het *leven in het nu* is populairder dan ooit, zo lijkt het.¹¹ Dit brengt ons terug op het 'bewogen worden' en 'appèl op emotie'. Aan de ene kant kan dat winst opleveren omdat het aansluit bij ons mens-zijn. Aan de andere kant loert in 'licht leven' het gevaar van oppervlakkigheid. In de woorden van de dichteres M. Vasalis in een brief: 'En zo gaat het mij, geloof ik, met kitsch: het ontroert gemakkelijk, zonder dat je ervoor hoeft te betalen en het lijkt toch een beetje op het echte.'¹² Het echte gaat boven

9 Umberto Eco, *The Name of the Rose* (Londen 1983).

10 Jean Baudrillard, *Simulacres et simulation* (Parijs 1981) en Umberto Eco, *Travels in Hyper Reality: Essays* (San Diego, Londen, New York 1986).

11 Hier ligt ook een lijn naar een blad als *Happinez* en naar mindfulness en het leven in het nu van Eckhart Tolle.

12 Brief van 12 augustus 1952 in Maaïke Meijer, *M. Vasalis, Een biografie* (Amsterdam 2011) 465.

het onechte; echte religieuze beelden, in woord en beeld, zijn beelden die altijd een geheim met zich mee dragen.

Met dit themanummer wil de redactie de gedachtenvorming rond de beeldcultuur in het algemeen en het gebruik van film in het bijzonder vanuit verschillende gezichtspunten stimuleren. Ten eerste denken we aan de discussie over status en functie van beelden in het algemeen en film in het bijzonder vanuit reformatorische hoek. We beginnen met de vraag naar *good-practice* uit een land dat op ons voor ligt. In Amerika is vanuit neocalvinistische kring met name aan *Calvin College* te Grand Rapids al meer gedaan aan de doordenking van deze vraag. Een evaluatie van de bezinning daar en van eventuele *good-practices* op basis daarvan, kan winst opleveren voor de bezinning en praktijk in ons eigen land. B. Cusveller vergelijkt als filosoof enkele Amerikaanse en Nederlandse opvattingen. Daarnaast zijn historische oriëntatie en zowel praktisch-theologische als systematisch-theologische overwegingen van belang. C. van der Kooi gaat in op de vraag hoe, gegeven het feit dat beeld, film, tv, computers et cetera een steeds grotere plek in het gewone leven krijgen, ook in de gereformeerde gezindte, een concrete systematisch-theologische reflectie ontwikkeld kan worden. Wat zijn de mogelijkheden die hedendaagse dogmatici zien? R. van Hell geeft vanuit de praktische theologie een antwoord op de vraag welke plek film en beeld in het geloofsleven en het kerkelijk leven kunnen innemen. Wat gebeurt er nu en hoe zou het moeten zijn?

Een en ander mondt uit in concrete handreikingen voor de praktijk van eredienst en catechese. Een kwetsbare groep vormen de jongeren. Op de belangrijke vragen 'Wat laten theologen liggen als ze geen oog hebben voor de woord- en beelddenkers onder de jongere en oudere kinderen? Moet een theoloog nu ook pedagoog worden?' wordt door B. de Muynck en D. van de Koot-Dees een lijn uitgezet. Ten slotte gaat M. Schuurman vanuit zijn ervaringen in de gemeente in op de vraag hoe film in catechisatie en pastoraal gesprek kan worden gebruikt.